

ГРИГОРЕНКО ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ*

(16.10.1907, с. Борисівка Приморського р-ну Запорізької обл. –
21.02.1987, Нью-Йорк, США).

ДМИТРО ЗУБАРЕВ, ГЕННАДІЙ КУЗОВКІН (Москва)

Генерал, правозахисник, член-засновник Московської та Української гельсінкських груп.

Народився в селянській сім'ї. Працював слюсарем, зчіплювачем вагонів, кочегаром, машиністом паротяга. Був активістом комсомольського руху. Один з організаторів комсомольського осередку у своєму селі (1922), делегат з'їзду (1930) і член ЦК комсомолу України (1929–1931). У 1927 вступив у Комуністичну партію. У 1929 закінчив робітфак, вчився на інженерно-будівельному факультеті Технологічного інституту в Харкові (1929–1931).

Із 1931 – фаховий військовий. Закінчив Військово-інженерну академію ім. Куйбишева, у 1934–1937 служив на командних посадах у Білоруському військовому окрузі, потім був слухачем академії Генерального штабу. У 1939–1943 служив на Далекому Сході, учасник боїв на р. Халхин-Гол (1939)¹. У 1944–1945 – на фронтах Другої Світової війни, двічі поранений. Закінчив війну у званні полковника на посаді начальника штабу дивізії. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного прапора, орденом Червоної зірки, орденом Вітчизняної війни і шістьма медалями. У грудні 1945 – вересні 1961 – перебуває на викладацькій і науковій роботі у Військової академії ім. М. В. Фрунзе. Кандидат військових наук (1948), автор 83 робіт із військової історії, теорії і кібернетики. З 1959 – начальник кафедри оперативно-тактичної підготовки², генерал-майор. У серпні 1961 захистив докторську дисертацію³.

Після XX з'їзду КПРС, критично переглянувши сформовану в СРСР політичну систему, прийшов до висновку про її невідповідність ідеалам ленінізму. Вирішив відкрито виступити з викладом своїх поглядів, використавши для цього обговорення проекту Програми КПРС, яке проходило влітку і восени 1961. *«У моїй душі панував розлад. Мені важко було мовчки терпіти лицемірство правителів, та одночасно я розумів, що виступ коштуватиме мені способу життя, що цілком мене*

* Друкується за вид.: Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Т. 1. Україна. – Ч. 1. – Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – С. 170–177. Переклад В. Овсієнка.

¹ Був там вперше поранений (усі примітки до цієї довідки належать Андрію Григоренку).

² Це формулювання маскувало справжню назву – Кафедра військової кібернетики.

³ Не точно. Дисертацію було представлено до захисту, але його скасували у зв'язку з виступом П. Григоренка на партійній конференції.

влаштовував, (...) з особливою силою навалилася на мене думка, який давно вже переслідувала мене: "Треба виступати. Не можна мовчати".

07.09.1961 Г. виступив на партконференції Ленінського району м. Москви із закликом «*посилити демократизацію виборів і широку змінюваність, відповідальність перед виборцями. Вилучити всі умови, які породжують порушення ленінських принципів і норм, зокрема високі оклади, незмінюваність*». На наполегливу вимогу представників ЦК КПРС, що були присутні на конференції, був позбавлений депутатського мандата з формулюванням «за політичну незрілість». негайно був усунутий від викладання в академії, одержав сувору догану по партійній лінії і був переведений на службу в Далекосхідний військовий округ.

В Уссурійську «до літа 1963 р. я проробив ідейно-теоретичну роботу і зміцнився в думці, що з керівництвом КПРС треба вступати в боротьбу», – писав Г. Почав із того, що написав і надіслав до газети критичний памфлет. Восени 1963, знаходячись у відпустці в Москві, організував підпільну «Спілку боротьби за відродження ленінізму» (до неї ввійшли сини Г. і декілька їхніх друзів – студентів і офіцерів). Написав сім листівок, які були поширені в Москві, Володимирі, Калусі, у військах Ленінградського і Середньоазіатського округів (деякі накладом до 100 екз.). Їхніми темами були бюрократичне переродження радянської держави, її каральна політика стосовно робітників (придушення заворушень у Новочеркаську, Теміртау і Тбілісі), причини продовольчої кризи в країні.

01.02.1964 Г. був затриманий органами КДБ в аеропорту Хабаровська, доставлений у Москву і поміщений у внутрішню в'язницю КДБ. На першому допиті він відхилив пропозицію голови КДБ В. Семичастиного «покаятися», щоб уникнути арешту і суду, після чого був звинувачений за ст. 70 КК РРФСР, а потім спрямований на судово-психіатричну експертизу в Інститут ім. Сербського. Експертиза визнала його неосудним (19.04.1964) із діагнозом: «Параноїдальний розвиток особистості, що виник в особистості з психопатичними рисами характеру». (На думку Г., рішення про визнання його душевнохворим було прийняте членами Політбюро ЦК КПРС). Інші члени «Спілки» були визнані слідством «такими, що потрапили під вплив душевнохворого», і зазнали позасудового переслідування.

17.07.1964 ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР Г. був направлений на примусове лікування в Ленінградську спеціальну психіатричну лікарню¹, а 29.08.1964 постановою Ради міністрів СРСР розжалуваний у рядові. Останнє рішення показало, що влада розглядала Г. не як хворого, а як політичного злочинця. Під час ув'язнення Г. познайомився з Олексієм Добровольським.

Незабаром після звільнення з керівних посад М. Хрущова, який був основним об'єктом критики й ініціатором постанови Ради Міністрів, Г. був звільнений із лікарні (22.04.1965) як такий, що одужав. Працював сторожем, екскурсоводом, вантажником у магазинах, майстром у будівельному управлінні.

Навесні 1966 О. Добровольський познайомив Г. з Володимиром Буковським², який ввів його в коло московських дисидентів. Його близькими друзями стали старий більшовик, ініціатор викриття каральної психіатрії в СРСР Сергій Писарев, письменник Олексій Костерін. Від них Г. став одержувати самвидав; дізнавшись про проблему репресованих за Сталіна народів, активно включився в боротьбу кримських татар за повернення на історичну батьківщину.

¹ СПЛ Міністерства внутрішніх справ СРСР.

² Не точно. О. Добровольський познайомив Г. з Володимиром Буковським ще у Ленінградській СПЛ.

Восени 1967 Г. написав історико-публіцистичний памфлет «Приховування історичної правди – злочин перед народом!» У цій праці Г. зробив детальний аналіз причин поразок Червоної армії в початковий період війни і вказав на безпосередніх винуватців – Сталіна і його воєначальників¹. Памфлет поширився в самвидаві, приніс його автору популярність і зробив його однією з помітних фігур у дисидентському співтоваристві.

У 1967–1968 Г. – один з організаторів і активний учасник петиційної кампанії навколо процесу Гінзбурга – Галанскова. Він виступав також на захист Анатолія Марченка, Ірини Белгородської та інших дисидентів.

Разом із Костеріним адресував Консультативній нараді комуністичних і робітничих партій у Будапешті (лютий 1968) заяву, в якій висловлювалося прохання дати їм виступити на цьому форумі. Не отримавши відповіді, автори написали «Звернення» до комуністів Радянського Союзу й інших країн, у якому говорилося про сталінізм як «смертельну для комунізму хворобу».

У період «празької весни» Г. підтримав демократичні перетворення в Чехословаччині, був одним з авторів відкритого листа «До членів Комуністичної партії Чехословаччини, до всього чехословацького народу», в якому віталися зміни, що відбувалися в цій країні. Він також написав листа Олександрові Дубчеку з порадами щодо можливої оборони країни у випадку радянської інтервенції та передав його в чехословацьке посольство в Москві. Виступив на захист учасників «демонстрації сімох», закликав громадян СРСР домагатися виводу військ із Чехословаччини.

Наприкінці 1968 Г. написав працю «Про спеціальні психіатричні лікарні (дурдомі)», що стала складовою частиною книжки Наталії Горбаневської «Полудень»: *«Атмосфера будинку для душевнохворих, повне безправ'я і відсутність реальної перспективи виходу на свободу – ось ті страшні чинники, з якими зіштовхується кожний, хто потрапляє до СПЛ. Треба боротися за корінну зміну системи експертизи й утримання хворих у СПЛ, за надання громадськості справжньої можливості контролювати умови утримання і лікування хворих у цих установах»*.

Починаючи з 1968 Г. ініціював дискусії про необхідність надати дисидентському рухові, що виникає, організаційної форми. Був гарячим прихильником створення правозахисного комітету, ідея якого реалізувалася у формі створення Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР уже після його арешту.

Постійно допомагав кримським татарам, став неформальним лідером їхнього руху за повернення у Крим. Виступив на банкеті, влаштованому представниками кримськотатарського народу в одному з московських готелів на честь 72-річчя Костеріна, з промовою: *«Припиніть просити! Поверніть те, що належить вам по праву, але незаконно у вас відібрано»*. 17.05.1968 був присутній на демонстрації кримських татар на Старій площі перед будівлею ЦК КПРС і зажадав, щоб його затримали разом із ними. Влітку 1968 збирав дані про порушення прав кримських татар, які намагалися повернутись у Крим із місць заслання, підготував інформацію про це для західних кореспондентів.

Був організатором жалобного мітингу на похороні Костеріна, що став однією із перших опозиційних маніфестацій у Москві, виголосив там промову, присвячену його пам'яті, закінчив її словами: *«Свобода буде! Демократія буде! Твій прах у Криму буде!»* – став упорядником самвидавського збірника «Пам'яті А. Е. Костеріна» (лис-

¹ У цій роботі вперше була висловлена ідея, що СРСР готувався до нападу на Німеччину і нехтував підготовкою до оборони

топад 1968). Написав коментар, спрямований проти фальсифікації радянськими слідчими органами даних про втрати кримськотатарського народу після депортації.

Влада намагалася припинити контакти Г. з кримськотатарським рухом: 19.11.1968 за ордером, виданим узбецькою прокуратурою, у московській квартирі Г. був проведений багатогодинний обшук, під час якого вилучили весь його архів. Навесні 1969 на прохання кримських татар Г. почав готуватися до суду над учасниками чирчицьких подій у ролі їхнього громадського захисника. Незважаючи на погрози КДБ, вилетів до Ташкенту, підготувавши промову для процесу «Хто ж злочинці?»

07.05.1969 Г. був заарештований у Ташкенті і до жовтня того року перебував у СІЗО КДБ Узбекистану. Йому було висунуто обвинувачення за ст. 70 ч. 1 КК РРФСР. З 13 до 28 червня він голодував на знак протесту проти незаконного арешту, зазнав примусового годування, побиття і знущання. Його тюремний щоденник, переданий на волю, був опублікований у «Хроніке текущих событий». Судово-психіатричною експертизою в Ташкенті Г. був визнаний осудним. Це рішення не влаштовувало владу, і в жовтні 1969 він був етапований до Москви, де психіатри Інституту ім. Сербського визнали результати попередньої експертизи помилковими.

04.12.1969 Г. знову був переведений у Ташкент, де в міському суді слухалася його справа. Ухвалою суду від 27.02.1970 Г. був спрямований на примусове лікування в Черняхівську СПЛ (Калінінградська обл.).

Із моменту арешту Г. в СРСР і за його межами почалася енергійна кампанія за його звільнення. Кримські татари пікетували Ташкентську в'язницю, вимога звільнення Г. була одним із гасел демонстрації кримських татар 06.06.1969 у Москві на площі Маяковського. Під зверненнями на захист Г. були зібрані сотні підписів. У самвидаві з'явилися дві значні праці, присвячені Г.: «Світло у віконці» Анатолія Левітіна (Краснова) і «До арешту генерала Григоренка» Бориса Цукермана. 06.10.1969 у московському магазині «ГУМ» два скандинавських студенти, прикувавши себе до огорожі, розкидали листівки на захист Г. У січні 1970 у Москві та Ленінграді відбулися аналогічні акції норвезьких, італійських і бельгійських правозахисників. З виступу на захист Г. почалася регулярна правозахисна активність академіка Андрія Сахарова. У самвидаві було поширено анонімну «Психіатричну заочну експертизу у справі Григоренка», відповідальність за неї згодом узяв на себе Семен Глузман. Після того, як Буковський у 1971 передав на Захід історії хвороб декількох дисидентів, визнаних неосудними, у тому числі і Г., міжнародна медична громадськість почала тиснути на радянських психіатрів. У 1973 на Заході вийшов збірник публіцистики Г. «Думки божевільного», куди ввійшли його тюремні щоденники; у тому ж році за цією книгою в Англії було знято фільм¹.

19.09.1973 Г. був переведений у психіатричну лікарню загального типу в Підмосков'ї. 24.06.1974 (напередодні візиту президента США Р. Ніксона в СРСР) Московський міський суд виніс ухвалу про припинення примусового лікування.

Через декілька днів² Г. був звільнений і незабаром відновив правозахисну діяльність. Він виступав на захист Мустафи Джемілева, підписав колективну заяву, у якій був висловлений протест проти цькування А. Сахарова в радянській пресі після присудження йому Нобелівської премії миру. Підписав «Відкрите звернення» до делегатів і гостей XXV з'їзду КПРС із закликом до загальної політичної амністії

¹ Фільм режисера Лесли Вудгеда «Григоренко: людина, яка б не мовчала» («Grigorenko: the Man who wouldn't keep quiet», студія «Граната телевіжн»).

² Не точно. Г. було звільнено власне напередодні прибуття Річарда Ніксона до Москви. У дисидентських колах це звільнення називали «кніксон».

в СРСР та інших країнах Східної Європи. Влітку 1977 підписав лист у Політбюро ЦК КПРС із критикою проекту Конституції СРСР, що закріплює «партократичний» характер влади.

Був членом-фундатором Московської гельсінкської групи, підписав більшість її документів, випущених у 1976–1977, став одним з ініціаторів створення при МГГ Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях. Приїздив у Київ до М. Руденка в серпні 1976 р., був ініціатором і брав участь у створенні Української гельсінкської групи (УГГ), увійшов до числа її членів-засновників. Виступав на захист заарештованих членів Гельсінкських груп Олександра Гінзбурга, Юрія Орлова, Анатолія Щаранського, Володимира Слепака, Миколи Руденка, Олекси Тихого, Звіада Гамсахурдія. У лютому 1977 склав брошуру «Наші будні» про боротьбу КДБ проти Гельсінкського руху в СРСР. Продовжував боротьбу за відновлення прав кримських татар, був одним з ініціаторів прийняття документа МГГ, що починався словами: «Дискримінація кримських татар триває».

05.12.1976 брав участь у традиційній правозахисній демонстрації в Москві на Пушкінській площі, де виголосив стислу промову: *«Спасибі всім, хто прийшов сюди вшанувати пам'ять мільйонів безневинно знищених людей! Спасибі всім вам і за те, що ви своєю присутністю тут висловили солідарність із в'язнями сумління!»*

У листопаді 1977 Г. одержав дозвіл на піврічну поїздку до США для лікування і 30.11 виїхав з СРСР. Під час перебування у США не робив політичних заяв, проте Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13.02.1978 був позбавлений радянського громадянства «за дії, що ганьблять звання громадянина СРСР». Дізнавшись про це, дав у Нью-Йорку прес-конференцію, де сказав, що це – найсумніший день у його житті: *«Мене позбавили права померти на Батьківщині»*.

У США в 1978 Г. був на його прохання підданий психіатричній експертизі, в її висновку мовилося, що ознак психічного захворювання в Г. не виявлено: *«Усі його риси радянськими діагностами були деформовані. Там, де вони знаходили нав'язливі ідеї, ми побачили стійкість. Де вони бачили марення – ми виявили здоровий глузд. Де вони вбачали нерозсудливість – ми знайшли ясну послідовність. І там, де вони діагностували патологію, ми відзначили душевне здоров'я»*. Продовжував брати участь у правозахисній діяльності: був закордонним представником УГГ, виступав на Сахаровських слуханнях у 1979 у Вашингтоні. В еміграції остаточно відмовився від комуністичних поглядів¹, став членом української громади у США, православним віруючим.

Похований на українському цвинтарі Бавндбрук (штат Нью-Джерсі, США) біля Нью-Йорка.

Указом Президента Російської Федерації в 1993 Г. посмертно відновлений у званні генерал-майора. Його ім'ям названо проспект у Києві й декілька вулиць у Криму².

З 1990 книги і статті Г. друкуються на батьківщині. У листопаді 1991 медична комісія, створена з ініціативи Головної військової прокуратури СРСР, провела посмертну психіатричну експертизу і визнала Г. здоровим.

У 1997 Г. нагороджений (посмертно) відзнакою Президента України – орденом «За мужність» I ступеня.

¹ Автори помиляються. Григоренко відмовився від марксизму-ленінізму ще в СРСР – див., наприклад, його передмову до праці Миколи Руденка «Економічні монології». У православ'я Петро і Зінаїда Григоренки також повернулися за два-три роки до приїзду до США, вони навіть вінчалися у Москві церковним шлюбом.

² Крім того – площа у Львові.